
"DE GEESEL DER EEUW"¹

P.H. Wielsma

"Bijna dagelijksch en uit alle oorden des lands vernemen wij van hartverscheurende voorvallen en ongelukken, wier eenige aanleiding in 't misbruik van sterken drank moet gezocht worden. Die moderne Moloch kost ons jaarlijks duizende landskinderen! En behalve dat, hoe menig dronkaard wordt niet zelfmoordenaar. Hoe menig huisvader, die in nuchteren toestand een beminnend echtgenoot en hartelijk vader is, wordt niet, eenmaal door den boozen jeneverduivel overmeesterd, de mishandelaar van gade en kroost, de verwilderde plaaggeest van zijn gezin? Hoe menig deugdelijk werkman wordt door 't jeneverdrinken niet een halve idioot."²

Dit citaat over de verwording van met name de lagere klassen in Nederland ten gevolge van hun drankzucht staat niet op zichzelf. Het beeld komt naar voren uit talrijke boeken, brochures en enquêtes uit de 19e en het begin van de 20e eeuw. Vanaf het midden van de 19e eeuw was er een groeiende groep mensen die vanuit dit idee zich organiseerden om de politieke en publieke opinie ervan te overtuigen dat Nederland aan de drank tenonder ging en dat daarom ingegrepen diende te worden. Deze drankbestrijdingsbeweging is in tegenstelling tot andere landen nog nooit onderzocht.

In dit artikel wil ik eerst nagaan in hoeverre het hierboven beschreven beeld van tijdgenoten over het drankmisbruik overeenkwam met de realiteit. Daarna wil ik trachten een antwoord te geven op de vraag in hoeverre de drankbestrijdingsbeweging invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van de alcoholconsumptie.

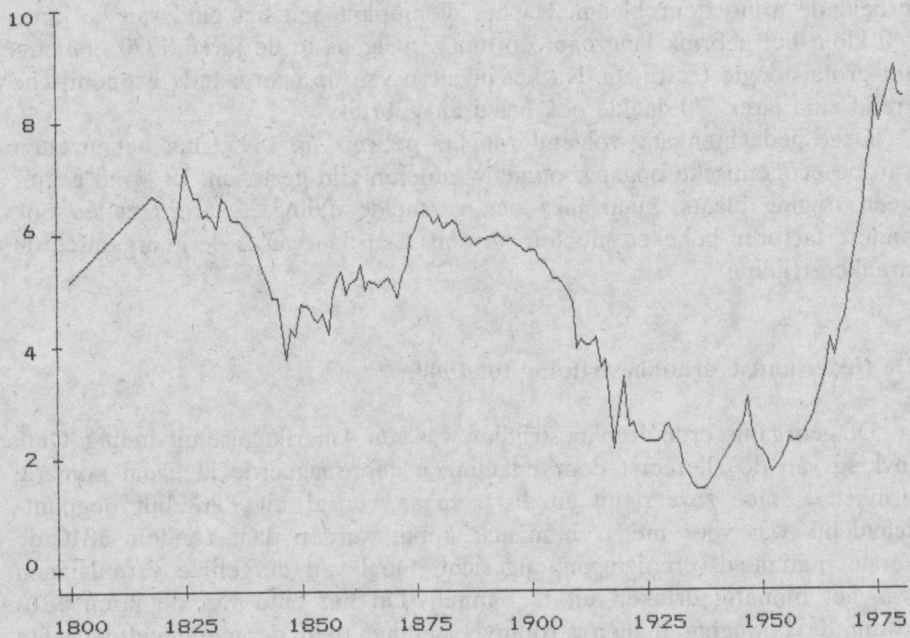
De drankconsumptie in Nederland.

Het is mogelijk om de drankconsumptie sedert 1820 te reconstrueren aan de hand van de opbrengsten van de accijnsen die op de verschillende soorten drank werden en nog steeds worden geheven. Deze reconstructie levert voorlopig nog enige problemen op bij de berekening van de bierconsumptie. Door de aard van de accijnsheffing is het moeilijk om het exacte productieniveau te schatten, waar nog bij komt dat het alcoholgehalte wisselt per biersoort en dat gedurende de gehele periode het bier zwaarder werd. Ook de verschillende statistieken van regeringszijde en het C.B.S. geven geen eensluidend antwoord hierop. Daarom zijn de cijfers over de totale consumptie voorlopige schattingen.

Voor het begin van de 19e eeuw en de tijd daarvoor zijn door het ontbreken van goede bronnen alleen ruwe schattingen te maken. Uit de literatuur komt naar voren dat het biergebruik in de 16e en 17e eeuw hoog was, waarschijnlijk enige honderden liters per hoofd per jaar. De meest voorkomende verklaring of verontschuldiging daarvoor is de slechte kwaliteit van het drinkwater. Het meest gedronken bier was van zeer lichte kwaliteit, ongeveer 2% alcohol. In de loop van de 17e en 18e eeuw daalde de bierconsumptie tot ongeveer 50 liter rond 1800. Daartegenover stond de opkomst van de sterke drank in de 18e eeuw. De consumptie daarvan lag op 5 liter per hoofd rond 1800. Deze schaarbeweging (stijging jenevergebruik en daling biergebruik) zette zich in het eerste kwart van de 19e eeuw verder door. Een mogelijke oorzaak hiervoor was de lagere prijs van de jenever en de meestal slechte kwaliteit van het bier. Pas in het laatste kwart van de 19e eeuw vond een omgekeerde beweging plaats toen de kwaliteit van het bier verbeterde door de invoering van de Beierse brouwmethode en tegelijk de jeneverprijs steeg door de opeenvolgende accijnsverhogingen.

De nevenstaande grafiek laat de consumptieontwikkeling sedert 1820 zien, in zuivere alcohol per hoofd per jaar.

In het begin van deze periode, 1820-1830, lag het alcoholgebruik dus op een hoog niveau, hoger dan op enig ander moment in de 19e eeuw. Dit niveau zou pas weer na 1970 gehaald worden. In de jaren 1840 vond een scherpe daling plaats, met als dal 1847 toen de totale alcoholconsumptie 3,76 liter bedroeg, een dieptepunt voor de gehele 19e eeuw. Daarna vond in de jaren 1850 en 1860 een geleidelijke stijging plaats die zich versterkt doorzette in de jaren 1870 tot aan 1877. Vanaf dat moment trad een daling in, tot 1900 eerst langzaam, daarna sterker met als enige onderbreking de jaren 1919-1920. Na 1945 bestond er in Nederland een stabiel laag consumptieniveau wat pas op het eind van de jaren '50 doorbroken werd. Met de groei van de welvaart explodeerde het drankgebruik, dat pas de laatste 5 à 10 jaar op een hoog niveau is gestabiliseerd.

(Bron: CBS Jaarcijfers; Statistiek over de Rijksfinancien; H.W. Methorst, "Het alcoholverbruik in Nederland", *De Economist*, 1900-2, p. 616-625.)

Bij uitsplitsing naar verschillende soorten drank vallen enkele zaken op. Wijn was tot $\pm$ 1970 niet van invloed op het totale consumptieniveau door het lage gebruik. De invloed van het biergebruik op de totale consumptie werd pas na 1900 van belang, toen het aandeel ging stijgen van 20% naar ruim 40% in de jaren '30. In de jaren '70 was het aandeel gestegen tot 50%.

Voor gedistilleerd geldt het omgekeerde. Vóór 1900 vormde dit - vooral jenever - de hoofdmoot. In de jaren '30 - '50 was dat al gedaald tot 50% en momenteel is van alle geconsumeerde alcohol nog maar een kwart afkomstig uit sterke dranken.

Gezien de hoogte van het gebruik is het dus niet zo verwonderlijk dat drankgebruik als probleem werd ervaren.

De grote vraag blijft: welke factoren veroorzaakten veranderingen in het drinkgedrag? De vraag waarom mensen dronken is net zo min volledig te beantwoorden als de vraag waarom er op dit moment gedronken wordt. Dat er in een bepaalde periode meer gedronken werd dan in een andere is duidelijk, en dáár zijn misschien wel oorzaken voor aan te wijzen.

Als we de grafiek enkel bekijken voor de 19e eeuw valt de gelijkenis met de ontwikkeling van de levensstandaard op. De daling van de consumptie in de jaren 1840 komt overeen met de economische achteruitgang en het groeiende armoedeprobleem. Na het dieptepunt aan het eind van de jaren '40 klom het gebruik langzaam op om vervolgens in de jaren 1870 opnieuw tot grote hoogte te stijgen. Na het inzetten van de neergaande economische trend eind jaren '70 daalde ook het drankgebruik.

Deze gedachtengang volgend zou het gebruik na 1895, met het inzetten van de economische opgang, opnieuw moeten zijn gestegen. Er vond echter geen stijging plaats, maar juist een versnelde daling. Daarom zullen ook andere factoren bekeken moeten worden. Eén daarvan is de georganiseerde drankbestrijding.

De Nederlandse drankbestrijding tot 1900.

De georganiseerde drankbestrijding was een Amerikaanse uitvinding. Onder invloed van de allereerst door enkelingen gepropageerde idee dat onmatig drinken - niet zozeer uit medisch maar vooral uit kerkelijk oogpunt-schadelijk was voor mens en maatschappij, werden daar rondom 1810 de eerste matigheidsverenigingen opgericht. Doel van dergelijke verenigingen was het onmatig drinken uit te bannen. Op het eind van de jaren 1820 kwam de beweging in een stroomversnelling, toen de matigheidsgedachte werd vervangen door de afschaffingsgedachte. Doel werd nu het uitbannen van alle gebruik, maar dan alleen van sterke dranken. Het drinken van wijn en bier werd onschadelijk geacht. Het zou nog tot het eind van de 19e eeuw duren voordat ook op wetenschappelijk niveau geen onderscheid

meer werd gemaakt tussen alcohol uit distillatie of uit gisting verkregen. Dit afschaffingsideaal verspreide zich via Groot-Britannië over de rest van Europa en ook over Nederland.

In Nederland waren er al eerder roepende stemmen in de drankwoestijn opgegaan. Het bekendste pamflet was 'Het Morgenslokje' uitgegeven door de Bataafsche Maatschappij tot Nut van het Algemeen in 1803. Dit pamflet vond op dat moment echter weinig weerklank. Na de oprichting van enkele plaatselijke verenigingen in de jaren 1830 te Drachten, Utrecht en Rotterdam, kwam het in 1842 tot de oprichting van de eerste en lange tijd enige landelijke organisatie, de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank. Zij richtte zich - de naam zegt het al - tegen het gebruik van sterke drank. De oprichters "zochten de oogen hunner medeburgers te vestigen op het heerschend misbruik, deszelfs schromelijke gevolgen en de middelen, welke daarentegen aangewend konden worden".³ Men had hierbij niet in eerste instantie het oog gericht op de schadelijke medische gevolgen van het drankmisbruik. Het alcoholisme als ziekte was op dat moment nog niet uitgevonden. De 'schromelijke gevolgen' waarop gedoeld werd waren van sociale of maatschappelijke aard. Dr. W. Egeling, oprichter en tot zijn dood voorzitter van de N.V.A.S.D., omschreef het aldus:

"Algemeen zijn de klagten over het allerwege, bijzonder bij den minderen stand, heerschend misbruik van sterken drank. Dat zij niet ongegrond zijn, getuigen de heel of half beschonkenen langs de straten, vooral op Zon- en Feestdagen ... ; de menigte tapperijen en kroegen ... ; de heerschende armoede; de hooggeklommene opbrengst der belastingen op sterke dranken; het groot aantal veroordeelingen bij de regtbanken (wegens daden) in dronkenschap gepleegd ... Dit alles, en nog meer is een bewijs van de verschrikkelijke hoogte, welke het kwaad der dronkenschap in ons vaderland heeft bereikt. Dit kwaad is een kanker der maatschappij, eene vernieling van alle zedelijkheid, eene wisse ondergang van elk huisgezin, waar het is ingedrongen."⁴

Hoofddoel was niet de bestrijding van sterke drank op zich, maar van de sterke drank als "volksdrank". In de ogen van de toenmalige drankbestrijders was het vooral de mindere stand die hiervan misbruik maakte, terwijl deze het zich juist niet kon veroorloven. In hun opinie was er eigenlijk geen onderscheid tussen gebruik en misbruik:

"Immers, wie matig is onder de mindere burgers en ambachtslieden, en vooral onder de bedeeden en door liefdegaven ondersteunden, zal elke, zelfs de geringste uitgave aan een geheel onnoodige drank als schandelijke verkwisting mijden."⁵

Dat deze ideeën juist toen naar boven kwamen is niet zo verwonderlijk. Het is de periode van het groeiend pauperisme, waarin de burgerij naarstig op zoek ging naar oorzaken hiervan en mogelijke oplossingen. Gedurende de jaren 1840 en 1850 legde de N.V.A.S.D. zich in haar propaganda meer en meer toe op de drankbestrijding bij de mindere stand. Daarnaast ging zij ook druk uitoefenen op instellingen van armenzorg om drinkers uit te sluiten van bedeling.

Wat voor vereniging was nu de N.V.A.S.D.? In principe stond de vereniging open voor iedereen die - met handtekening - plechtig verklaarde "om van heden af geen sterken drank (behalve tot geneeskundig gebruik) te zullen drinken of aan anderen te schenken, het gebruik zoowel het misbruik daarvan op allerlei wijze te zullen tegengaan, en anderen tot eene gelijke verbindtenis als deze aan te sporen."⁶ Hoewel zij vanaf haar oprichting neutraal was, was haar aanhang voornamelijk van protestantse komaf en wel Nederlands Hervormd. De pogingen tot ondersteuning vanuit katholieke kring werden door de bisschoppen afgeweerd. Niet zo verwonderlijk als men ziet dat vele leidende figuren uit de N.V.A.S.D. voorname posities vulden in de hervormde kerk en nevenorganisaties.

Personen uit alle klassen waren welkom in de vereniging. Om geen drempel op te werpen voor minvermogenden werd er geen contributie geheven. Toch richtte men zich op twee klassen in het bijzonder, namelijk de hogere standen, omdat juist dezen de kwaliteit van de vereniging zouden verbeteren en zo belangrijk waren als voorbeeld voor anderen, en de lagere standen, omdat deze zo van de drank afgehouden werden. In de praktijk liep het anders. In eerste instantie verliep de ledenwerving onder de lagere stand voorspoedig, maar dit leidde al snel tot problemen. Al in het eerste verslag wordt door de afdeling Den Haag geklaagd over de kwaliteit van dergelijke leden. "... het ontbreekt hun aan een vasten wil en aan de kracht om in den zwaren strijd te volharden."⁷ Daarbij kwam nog dat door aanname van 'dronkaards' uit de mindere stand "onze zaak den schijn verkrijgt als ware zij vooral daargesteld ten behoeve van den drank verslaafden."⁸ Dergelijke opmerkingen over de noodzaak om tot een restrictiever aannamebeleid te komen zouden tot in de jaren 1860 doorklinken.

Een oplossing voor dit probleem werd in sommige afdelingen gevonden door de invoering van een patronage-systeem. Leden uit de lagere klassen werden verdeeld over een aantal patroons, die regelmatig toezicht uitoefenden op hun niet-drinken.

De ledenwerving onder de hogere standen was daarentegen vanaf het begin problematisch. De meeste afdelingen klaagden over de geringe belangstelling bij hen voor de drankzaak. In het beste geval worden zij als donateur geworven, echter niet als lid. Het leeuwendeel van het ledenbestand was afkomstig uit de middenklassen.

Het opvoedende karakter van de N.V.A.S.D. werd weerspiegeld door de

samenstelling van het leidende kader. Naast de dominees, die tussen 1842 en 1875 ongeveer 1/3 van de plaatselijke en landelijke bestuursposten bezetten, waren het voornamelijk onderwijzers en doktoren. Door de aard van hun werk kwamen zij veel in aanraking met het drankprobleem en waren zij ook geschikt voor het uitdragen van de anti-drankpropaganda.

Het ledental groeide snel. Van 1842 tot 1848 naar 5000 en in 1855 had men al 10000 leden. Daarna vertraagde de groei. In 1865 was de top bereikt met 14000 leden. De meeste waren afkomstig uit Noord- en Zuid-Holland, met als zwaartepunt de grote steden. Volgens de officiële opgave uit het jaarverslag over 1875 bedroeg het ledental toen nog bijna 13000 leden. Waarschijnlijk is dit cijfer veel te hoog. Uit de jaarverslagen valt op te maken dat er zeer weinig contrôle werd uitgeoefend op de leden, zeker in de grote steden. Vanaf het eind van de jaren '70 moedigde het Hoofdbestuur de afdelingen aan om hun bestand te schonen van overleden en afvallige leden. Daarnaast ontstond ook een 'actieve' uitloop van leden in de tweede helft van de jaren '70.

Met de hernieuwde stijging van het drankgebruik in de jaren '70 en de stagnatie van de vereniging begonnen steeds meer leden vraagtekens te zetten bij de doelstellingen en de tactiek van de N.V.A.S.D. Vanaf 1870 werden er met de regelmaat van de klok discussies gevoerd over zaken als de invoering van een contributieplicht, het uitbreiden van het afschaffingsidee naar licht-alcoholische dranken of juist het verzachten van het afschaffingsprincipe en de organisatorische structuur van de vereniging.

Tegelijkertijd kwamen er ook buiten de N.V.A.S.D. stemmen op tegen het groeiende drankprobleem. In 1875 werd op initiatief van de Udense journalist L. Philippona de Multapationsbond - genoemd naar diens pseudoniem - opgericht. Deze bond, enige jaren later omgedoopt in Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik, verschilde van de N.V.A.S.D. wat betreft doel en middelen. Het *misbruik* werd centraal gesteld, matig gebruik was toegelaten. Daarnaast kwam nu ook misbruik van andere dan sterke dranken in de belangstelling. Van veel groter belang was echter het veranderde perspectief van waaruit men de drankkwestie benaderde. De N.V.A.S.D. was opgericht vanuit een filantropisch idee, de mindere stand moest beschermd worden tegen haar eigen fouten. De sociale ellende van die klasse werd gezien als gevolg van haar drinken, onthouding zou de ellende opheffen.

Ook bij de Volksbond bestond het idee dat de drankkwestie gekoppeld was aan de sociale kwestie. Alleen werd het drinken van de -nu- arbeidende klasse niet enkel gezien als een oorzaak van haar sociale omstandigheden, maar ook als een gevolg daarvan. Bestrijding van het drankmisbruik moest hand in hand gaan met bestrijding van andere sociale noden. Daarbij was het uitgangspunt niet dat de mindere stand enkel beschermd moest worden tegen zichzelf, maar dat de arbeiders opgevoed moesten worden tot zelfredzaamheid.

Naast drankbestrijdingsacties stonden zaken als betere volksvoeding en volkshuisvesting, alternatieve recreatiemogelijkheden en verbetering van de arbeidsomstandigheden centraal. De Volksbond was een vereniging van liberale huize. De meeste leden en het grootste deel van haar kader waren van goeiede komaf. Het ontstaan en de bloei van de Volksbond vindt, net als bij de N.V.A.S.D. in de jaren 1840-1850, haar verklaring in de maatschappelijke omstandigheden. Het was de tijd waarin de sociale kwestie als probleem ervaren ging worden. De ideeën van de Volksbond sloten aan bij de radicaal-liberale opvattingen hierover.

Daarnaast werd met de oprichting van de Nationale Christen-Geheelonthouders Vereeniging, in 1881, ook het geheelonthoudingsprincipe in Nederland geïntroduceerd. Al langere tijd hadden enkele geheelonthouders binnen de N.V.A.S.D., onder leiding van ds. Adama van Scheltema, geijverd voor de erkenning van hun principe. Omdat dit de meeste andere leden te ver ging besloten zij buiten de N.V.A.S.D. om tot organisatie te komen. Deze vereniging stelde verder het christelijk principe op de voorgrond. Geheelonthoudingspropaganda en hulp aan drankverslaafden werden gekoppeld aan evangelisatiearbeid. Geheelonthouding bracht het geloof dichterbij en omgekeerd. De N.C.G.O.V. had een gemêleerder ledenbestand dan de andere verenigingen; zij richtte zich op alle maatschappelijke lagen voor haar ledenbestand. De meeste energie werd echter gericht op de lagere klassen. In navolging van het Engelse voorbeeld werd veel in achterbuurten gewerkt.

Door de groeiende concurrentie met deze nieuwe verenigingen werd de positie van de N.V.A.S.D. steeds moeilijker. Het ledenbestand kalfde verder af en beginseldebates volgden elkaar op. Een ommekeer kwam er in het begin van de jaren 1890, toen in Friesland onder invloed van de Friesche Volkspartij de drankbestrijding werd betrokken in de sociale en politieke strijd. Dit was ook het geval voor de Sociaal Demokratische Bond, maar in Friesland werd de band hechter gelegd. Enkele vooraanstaande mensen uit de Volkspartij werden lid van de N.V.A.S.D. en begonnen een groeiende invloed uit te oefenen op het beleid van de N.V.A.S.D., zoals Oebele Stellingwerf en zijn vrouw en de latere voorzitter P. van der Meulen. Onder invloed van hen werden twee belangrijke veranderingen doorgevoerd. Ten eerste werd de positie van geheelonthouders binnen de N.V.A.S.D. erkend. In 1899 werd de N.V.A.S.D. zelfs omgevormd tot een geheelonthoudersvereniging onder de naam Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken. Ten tweede werd het actieve wervings- en propagandaterrein verlegd naar de arbeidersbeweging. De N.V.A.S.D. zocht en vond aansluiting bij de opkomende moderne arbeidersbeweging en zou uiteindelijk - ondanks haar formele ideologische neutraliteit - een volwaardig lid van de rode familie worden.

Deze wijzigingen hadden hun invloed op doel en strategie van de

‘Ach vader, niet meer’

N.V.A.S.D.. Niet enkel werd meer de sterke drank bestreden, maar elk drankgebruik. Daarbij werd de drankellende gezien als een onderdeel van de maatschappelijke positie van de arbeiders klasse en de drankstrijd als een onderdeel van de totale emancipatie van de arbeiders.

Op het eind van de 19e eeuw werd ook onder de katholieken de drankbestrijding van belang. Waarom dat in Nederland pas zo laat gebeurde was voor dr.G.Brom, de eerste geschiedschrijver van deze beweging, ook een vraag. "Wij waren eenvoudig tenachter, niet als achterliken, maar als achtergestelden; meer nog tenonder dan tenachter."⁹ De grote man van Sobriëtas was Ariëns. Nadat in 1895 de eerste afdeling in Enschedé was opgericht groeide de vereniging snel. In tegenstelling tot de andere verenigingen stond Sobriëtas open voor allerlei soorten leden. Deze waren weer onderverdeeld in verschillende verenigingen. Naast de verdeling tussen mannen en vrouwen bestond er de verdeling tussen geheelonthouders, afschaffers en paulisten. Deze laatste groep verbond zich enkel om 's morgens niet te drinken.

De zuilenindeling bij de drankbestrijding werd verder gecompleteerd met de oprichting van de Algemeene Nederlandsche Geheelonthouders-Bond en de Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding. De A.N.G.O.B. was als afsplitsing van de N.V.A.S.D. ontstaan in 1898. De oprichters wilden een versnelde overgang naar het geheelonthoudersbeginsel en verzetten zich daarnaast tegen het streven binnen de N.V.A.S.D. om het doel te bereiken via het ijveren voor verbodswetten. Achter deze meningsverschillen over de vorm van drankbestrijding zaten ook politieke verschillen. De A.N.G.O.B. sloot zich aan bij de anarchistische beweging, terwijl de N.V.A.S.D. zich in sociaal-democratisch vaarwater bevond.

De Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding kwam voort uit gereformeerde kringen. Oorspronkelijk was zij gericht tegen het gebruik van sterke drank, naderhand werd dat aangescherpt tot een geheelonthoudingsstandpunt.

Daarnaast en daarbinnen onstonden tegen het eind van de 19e eeuw ook nog allerlei categorale drankbestrijdingsverenigingen voor onderwijzers, artsen, predikanten, priesters, spoorwegpersoneel, studenten, kwekelingen en scholieren. Van een heel ander karakter waren de Goede Tempeliers, die zich richtten op de opvang van (ex-)verslaafden.

Al met al was er rond 1900 een heel netwerk ontstaan van drankbestrijdingsverenigingen, dat de meeste maatschappelijke groepen omvatte. Tiesamen telden zij zeker 25000 leden.

De ontwikkeling van de drankkwestie tot politiek probleem.

Hoewel de drankbestrijders er vanuit gingen dat het de drankellende voor een groot deel op te heffen was door particulier initiatief, dat wil zeggen door propaganda van hun ideeën en zodoende verheffing van de drinkers, zagen zij ook een belangrijke rol weggelegd voor de staat. Dr. Egeling somde in zijn eerder vermelde brochure al enige mogelijkheden op, zoals strafbepalingen tegen dronkenschap, vermindering van het aantal verkooppunten, vermindering van de armoede, verbod van drankgebruik en -verkoop in rijksinstellingen en het strikt naleven van bestaande verordeningen hieromtrent en het afschaffen van kermissen.¹⁰ Vanaf haar oprichting bestookte zij de regering en plaatselijke overheden met verzoekschriften hierover. Hierdoor werd de politiek met het drankprobleem geconfronteerd. Dit leidde uiteindelijk tot het voorstel van dhr. Rochussen in de Tweede Kamer om een onderzoek in te stellen naar

"den omvang der kwaal, welke het gevolg is van het gebruik en misbruik van sterken drank in het algemeen; en over het toenemen of verminderen van het gebruik onder zekere standen der maatschappij ... over den invloed daarvan, zoowel op de stoffelijke welvaart, als op den verstandelijken en zedelijken toestand des volks ... en naar de middelen tot bestrijding of uitroeijing dier kwaal, welke het openbaar gezag, 't zij als wettelijke bepalingen, 't zij als plaatselijke verordeningen, zal kunnen en behooren aan te wenden."¹¹

Ook al was de N.V.A.S.D. niet hoopvol gestemd over de afloop van dit voorstel, toch was zij tevreden omdat "dit moet leiden om reeds aanvankelijk de openbare aandacht meer op het onderwerp te bepalen en verder, wat vroeger of wat later, tot beperkende maatregelen te brengen, die ons nader tot ons doel zullen voeren."¹²

Het zou "wat later" worden. De toenmalige liberale ideologie van laissez-faire strookte niet met staatsingrijpen. Regering en Kamer waren van oordeel dat het kwaad door particulier initiatief bestreden moest worden. Het duurde nog ruim 25 jaar voordat het tot enig staatsingrijpen kwam. De 'ontdekking' van een sociale kwestie en de en de erkenning van een mogelijk verband met het drankgebruik leidde tot ingrijpen. Typerend voor deze ideeënontwikkeling is de uitspraak van het Eerste Kamer-lid Messchert van Vollenhoven, geciteerd in een jaarverslag van de N.V.A.S.D.:

"Bij geen volk op den aardbodem is het misbruik van sterken drank zoo ergerlijk als hier. Geen volk, dat daarvoor zoovele millioenen uitgeeft. En waarvoor? voor het verderf van de nakomelingschap; voor verdierlijking van ons volk, en zijne onvatbaarmaking tot alle zedelijke en godsdienstige indrukken; eindelijk voor alle mogelijke en denkbare misdaden. - Onnoemelijk is het getal millioenen, dat jaarlijks verkwist wordt door dronkenschap. - Dat is onze sociale kwestie."¹³

In 1881 werd de eerste drankwet aangenomen. Deze wet reguleerde de verkoop van sterke drank door middel van een vergunningstelsel, uitgaand van de veronderstelling dat de gelegenheid de drinker maakt. Per gemeentegrootte werd een maximum aantal vergunningen vastgesteld, wat in de loop van 20 jaar bereikt moest worden. Het totaal aantal verkoopplaatsen lag namelijk veel hoger dan het wettelijk toegestane aantal en ieder die in 1881 een tapperij had kreeg, na aanvraag, een vergunning voor het leven. De overheid hoopte dat rond 1900 het totale aantal gezakt zou zijn tot het wettelijke aantal. Het resultaat van deze maatregel was dat van de ongeveer 42.000 tappers uit 1881 er ruim 33.000 een vergunning vroegen en kregen, bij een wettelijk maximum van bijna 14.000. Eind 1900 waren er daarvan 24.000 vergunninghouders over, bij een maximum van 16.000. Vóór de invoering van de drankwet was er in Nederland één vergunning op de 95 inwoners en direct na de invoering één op de 121 inwoners, bij een streefgetal van één op de 300. In 1900 was de verhouding gedaald tot één op de 208 inwoners.

Een tweede maatregel die genomen werd was het strafbaar stellen van openbare dronkenschap, omdat dit als de meest hinderlijke uitwas van het drankprobleem ervaren werd. In het eerste jaar dat de wet van kracht was leidde deze maatregel tot 40.000 veroordelingen.

Hoewel de drankbestrijders liever nog verdergaande maatregelen hadden gezien, zagen zij de wet als een stap in de goede richting. In 1898 nam de regering nog een andere belangrijke maatregel, met het verplicht stellen van alcoholonderwijs op kweekscholen. Op die manier zou de nieuwe generatie drankvrij opgevoed kunnen worden.

De drankduivel uitgebannen ?

In de volgende 15 à 20 jaar groeide de drankbestrijdingsbeweging enorm. Tussen 1915 en 1920 telden de verschillende verenigingen samen zo'n 150.000 volwassen leden. Daarnaast waren de meeste ook begonnen met het werven van jeugdleden of het opzetten van jeugdverenigingen. Daarnaast kwam het, na de versnippering van het eind van de 19e eeuw, tot uitgebreide samenwerking. In 1908 werd de Nationale Commissie tegen het Alcoholisme opgericht, een samenwerkingsverband waarbij alleen de Volksbond zich niet aansloot. Door de N.C.A. konden de drankbestrijders effectiever als lobby-groepering optreden. Want ook al daalde het drankgebruik al enige tijd en ook al was de drankwet van 1881 in 1904 enigszins aangescherpt, de meeste bestrijders waren het er over eens dat het einddoel nog niet bereikt was. De belangrijkste wetswijziging was, dat de gemeenteraden de bevoegdheid kregen om het aantal vergunningen te verminderen of zelfs over te gaan tot gedeeltelijke drooglegging. Van de eerste mogelijkheid maakte een aanzienlijk aantal gemeenten gebruik. Het tweede vond onder

andere plaats in Utrecht, waar in 1916 werd besloten de nieuw te bouwen wijk Ondiep droog te houden. Het resultaat van het verscherpte vergunning-beleid was een daling van het aantal vergunningen naar één op de 385 inwoners rond 1920.

Maar dat deel van de bestrijdingsbeweging, dat een uiteindelijk totaal verbod voor ogen had, was nog niet tevreden. Hun ideaal werd de plaatselijke keuze. In dit stelsel kregen de stemgerechtigden van een gemeente het recht een stemming aan te vragen en te houden over de vraag of het aantal verkoopplaatsen vermeerderd of verminderd moest worden, dan wel dat de hele gemeente drooggelegd moest worden. Dit was een Amerikaanse uitvinding. Na het mislukken van een beweging voor staatsgewijs drankverbod in de jaren 1850-1860 was men van tactiek veranderd. In plaats van een opgelegd verbod koos men voor de vrijwillige uitbanning van de drank. Dit systeem was rond 1900 niet alleen in de Verenigde Staten van kracht, maar ook in de Scandinavische landen, in Canada en Nieuw Zeeland. Vanaf het eind van de 19e eeuw kwam de propaganda hiervoor in Nederland van de grond. De S.D.A.P. was de eerste partij die het opnam in haar verkiezingsprogramma van 1897.

Om de propaganda voor de plaatselijke keuze kracht bij te zetten werden rond 1910 in een twaalfstal gemeenten proefstemmingen georganiseerd. De kiezers, mannen en vrouwen, konden hun voorkeur kenbaar maken voor onbeperkte drankverkoop, handhaving van de situatie, beperking van de verkoop of gehele drooglegging. Op één uitzondering na was 50 tot 75% van de kiezers vóór drooglegging, en meer dan 75% vóór vermindering van het aantal vergunningen. Onder invloed van dit positieve resultaat werd besloten om een petitionnement te organiseren. In 1914 werden 670.000 handtekeningen (dat wil zeggen van meer dan 20% van alle meerderjarige Nederlanders) aangeboden aan de Staten Generaal met het verzoek om de plaatselijke keuze in Nederland in te voeren. Aan dit petitionnement hadden niet alle verenigingen meegewerkt. De Volksbond stond afwijzend omdat zij enkel tegen misbruik ageerde. De stemming binnen Sobriëtas was verdeeld, ook al omdat een aanzienlijk deel van de leden op het matigheidsstandpunt stond. Wel namen andere organisaties deel aan de actie, zoals de S.D.A.P..

Toen de regering geen initiatief in deze nam kwam de Kamer zelf in actie. In 1919 diende het A.R.P.-lid Rutgers gesteund door leden uit de R.K.S.P., de C.H.U. en de S.D.A.P. een wetsvoorstel in.¹⁴ In dit voorstel werd, naast de mogelijkheid die de gemeenteraad al had om het aantal vergunningen te verminderen, nu ook aan de inwoners zelf het recht gegeven om zich via een plaatselijk referendum hierover uit te spreken. Om de tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen was een meerderheidsbeslissing van 75% als vereiste gesteld om tot vermindering of drooglegging over te gaan. Ook was de mogelijkheid aanwezig om na vermindering of drooglegging een nieuwe stemming aan te vragen. In dat

geval was een gewone meerderheid voldoende om de oude situatie te herstellen. Daarnaast was een regeling voor schadevergoeding aan vergunninghouders opgenomen. Het uitgangspunt van het voorstel lag "niet in de bindende kracht der stemmingen, maar in het bij de drankwetgeving ernstig rekening houden met de overtuiging van de ingezetenen, aan welke daarom de gelegenheid gegeven moet worden zich te uiten door eene stemming."¹⁵ De uiteindelijke beslissing zou bij de Kroon blijven, maar deze moest wel ter dege rekening houden met de volkswil.

De tegenstand tegen het voorstel was groot. Van liberale zijde, maar ook binnen de A.R.P., C.H.U. en R.K.S.P. werd geageerd tegen de verschillende aspecten van de wet. Ten eerste druiste de mogelijkheid van totale drooglegging in tegen het principe van de persoonlijke vrijheid. Ten tweede zou het een precedent scheppen voor de invoering van het referendum in het Nederlandse staatsrecht. Ten derde werd gevreesd voor de financiële gevolgen, namelijk de uitgaven aan schadevergoedingen bij vermindering van de accijns- en vergunningenopbrengsten. Daarbij moet bedacht worden dat in die periode de opbrengst van de gedistilleerdaccijns bijna 60 miljoen gulden bedroeg, ofwel 10% van de totale rijksbelastingen. Vanuit katholieke kant werd verder aangevoerd dat drankbestrijding alleen zin had als het een vrije keuze was.

Ondanks deze bezwaren werd het voorstel aangenomen met 39 tegen 29 stemmen. De linkse partijen waren vóór, de liberalen tegen en de confessionelen verdeeld over beide kampen. De behandeling in de Eerste Kamer in het volgende zittingsjaar leidde tot een herhaling van het debat. Tegen alle verwachtingen in drankbestrijderskringen in was het resultaat nu anders. Het voorstel werd verworpen met 18 tegen 17 stemmen. Het optimisme was toch nog niet verdwenen. "Moge deze uitslag ons een bitter oogenblik bezorgd hebben, de wetenschap, dat geen enkele groote hervorming bij de eerste stormloop veroverd wordt, maar eerst na herhaalde teleurstellingen wordt bereikt, zij voor ons voldoende om den strijd met vernieuwden moed en dubbele kracht voort te zetten. ... Invoering van de P.K. is slechts een kwestie van tijd."¹⁶

Die tijd leek twee jaar later gekomen toen Rutgers zijn wetsvoorstel opnieuw indiende en dit op 17 Juni 1924 met 44 tegen 30 stemmen weer door de Tweede Kamer werd aangenomen. Maar ook nu was het optimisme van korte duur, want begin 1925 verwierp de Eerste Kamer het ontwerp voor de tweede maal. "Dat vervuld ons met bitterheid", schreef secretaris Ploeg van de N.V.A.S.D. in het jaarverslag over 1924, maar "geheel wegnemen kan zij de goede stemming toch niet, omdat wij overtuigd zijn, dat het geleverde werk niet vruchteloos zal blijven."¹⁷

Toen in 1926 een nieuw kabinet aantrad met als minister van Arbeid de voorzitter van de N.C.A., Slotemaker de Bruine, leek de invoering van de plaatselijke keuze realiteit te worden. Invoering was zelfs onderdeel van het kabinetsprogramma. Begin 1927 werd de drankwetwijziging ingediend, maar voordat het tot uitwerking en behandeling kwam was er al een nieuw

kabinet aangetreden. Slotemaker's opvolger Verschuur haalde de plaatselijke keuze uit het wetsontwerp. Zijn motivatie daarvoor was vierledig:

- "1. P.K. prikkelt tot verplaatsing van het gebruik van sterken drank naar het gezin, wat een ernstig gevaar is.
2. P.K. legt een beperking aan het openbare leven op, die nutteloos is, wijl ze op talloze wijzen in particuliere vorm kan worden ontdoken.
3. Al ware P.K. voor de bestrijding van het alcoholisme een doeltreffend middel, dan zou het peil van het alcoholgebruik in Nederland, dat door allerlei invloeden sterk gedaald is, niet motiveeren een belemmering van het openbare leven in te voeren, die aan ruime kringen van de samenleving antipathiek is.
4. P.K. kan als beperking van het openbare leven in te voeren practisch tot haar recht komen in landen met verspreide bevolking. In een land als Nederland, waar de bebouwing der aan elkaargrenzende gemeenten steeds meer de gemeentegrenzen nadert, en de verkeersmiddelen sterk zijn toegenomen, heeft de beperking van het openbare leven in een gemeente geen wezenlijke betekenis. Ook voor hem, die in de P.K. op zichzelf wel een doeltreffend middel ziet, wordt het doel gemist, waar een dichte bevolking bestaat."¹⁸

De invoering in Nederland had dus zijns inziens geen zin, sterker nog, was niet meer nodig. Daarmee verdween de mogelijkheid van plaatselijke keuze definitief van het politieke toneel. Zelfs binnen de S.D.A.P., die invoering van plaatselijke keuze vanaf 1897 had gepropageerd werd een commissie ingesteld om een nieuwe koers op dit terrein te onderzoeken.¹⁹ In 1933 stond de invoering van de plaatselijke keuze voor het laatst in het verkiezingsprogramma, daarna waren andere zaken belangrijker geworden. Het enige - voor de drankbestrijders - positieve punt in de nieuwe wet was de regulering van de verkoop van licht-alcoholische dranken. Al bij de wet van 1904 was hier een verlofstelsel voor ingesteld. Bij de nieuwe wet werden hier ook maxima aan gesteld.

Voor de drankbestrijdingsverenigingen was nu een moeilijke tijd aangebroken.

"Voor zeer vele mensen uit alle kringen neemt de zorg voor eigen bestaan en dat van het gezin thans het geheele denken in beslag. Voor arbeid van idieelen aard ... kunnen zij tijd noch geld beschikbaar stellen. Daarnaast zijn door allerlei factoren de uiterlijke kenteekenen van het alcoholisme sterk in omvang afgenomen. De ... cijfers van het drankmisbruik doen de meening postvatten, dat het alcoholisme bijna overwonnen is. En mensen met een strijdlustig karakter, en die hebben wij in een strijdvereniging als de onze noodig, vinden

elders meer bevrediging dan in ons 'bijna volstreden' kamp."²⁰

Het aantal georganiseerde drankbestrijders daalde van 150.000 rond 1920 naar 100.000 rond 1930. De voornaamste reden hiervan lag in het positieve resultaat wat reeds bereikt was. De 'drankduivel' was bedwongen en in de ogen van de publieke opinie was dat voldoende. Het drankgebruik daalde in de jaren '30 tot iets meer dan 1½ liter absolute alcohol per hoofd; het aantal vergunningen was gedaald tot één op de 541 inwoners. Er werd nog wel gedronken - en misstanden kwamen hierdoor zeker nog voor -, maar als breed ondersteund agitatieonderwerp verdween de drankkwestie uit de belangstelling. Met het inzetten van de crisis van de jaren '30 verdween de drankstrijd naar de achtergrond.

Dit leidde tot heroriëntatie binnen de verschillende organisaties. Aan de ene kant werd steeds meer energie besteed aan het praktisch 'reddingswerk', de opvang van alcoholisten. De meeste organisaties hadden hun eigen consultatiebureaux, klinieken en reclasseringscommissies.

Aan de andere kant werd de drankstrijd omgevormd van propaganda-middel tot onderdeel van een bredere levenshouding. Sobriëtas, bijvoorbeeld, deed in 1930 'een nieuw beroep op Katholiek Nederland' in de in dat jaar gepropageerde 'Nieuwe Richting'. Daaronder moest verstaan worden "dat de R.K. Drankbestrijding bij het vervullen van haar eigen taak, door het verdiepen van haar verstervings- en offermotief, een geest van soberheid en levenseenvoud aankweekt, welke zich keert tegen alle moderne excessen van de genotzucht."²¹ In 1936 werd de propaganda naar buiten toe voor afdelingen facultatief gesteld. De 'actie' van de leden kon zich beperken tot:

"a. het afleggen van en leven naar één der beloften van geheelonthouding of onthouding; b. het bidden van een dagelijksch gebed; c. het lezen van 'De Kruisbanier' en d. het betalen ener contributie ...

²²

Deze ontwikkeling vond ook in andere organisaties plaats. Daarnaast kreeg de organisatie meer functies voor de eigen leden onder andere door de oprichting van toneel- en muziekverenigingen binnen het eigen verband, de uitbouw van het eigen jeugdwerk en het houden van vakantiecampen; activiteiten die naar binnen waren gericht. De feitelijke drankbestrijding werd van hoofdbestanddeel een onderdeel van het organisatiegebeuren en de doelstellingen daarin werden bijgesteld. In 1937 verklaarde H. Willemse, bestuurslid van de N.V.A.S.D.: "Wettelijk verbod staat nog wel als punt van verlangen in ons reglement, maar een algemeen verbod streven wij niet meer na."²³ De agitatie richtte zich voortaan op deelgebieden als drank in het verkeer, waarvoor in 1929 de Vereniging voor Alcohol en Snelverkeer werd opgericht, en alcohol in dansgelegenheden.

"Dansen toch prikkelt de hartstocht, welke prikkel des te meer wordt opgewekt door het gebruik van alcohol, in het bijzonder bij de meer moderne dansen. In dergelijke inrichtingen blijven vechtpartijen niet uit, welke op den openbare weg worden voortgezet, met de droevige gevolgen, dat meermalen de rechterlijke macht vonnissen moet wijzen."²⁴

Toch konden deze veranderingen de ledendaling niet keren. Tegen het eind van de jaren '30 waren er nog 75.000 georganiseerde drankbestrijders. Na de oorlog daalde dit aantal versneld verder. Tot na het midden van de jaren '50 leek dit geen problemen op te leveren, aangezien het drankgebruik zich op een laag niveau gestabiliseerd had. Daarna begon de alcoholconsumptie sterk te stijgen terwijl de bestrijdingsbeweging verder in het moeras leek weg te zakken. Ook de hernieuwde ervaring van het alcoholvraagstuk heeft hierin geen verandering gebracht. De bestrijding van de hedendaagse drankexcessen - alcoholismebestrijding, drank en verkeer, etcetera - is een overheidsaangelegenheid geworden.

Wie of wat bande de drankduivel uit ?

Het is niet te ontkennen dat de drankbestrijdingsbeweging in haar groei- en bloeiperiode tussen 1875 en 1925 diep in de Nederlandse samenleving doordrong. Dat blijkt alleen al uit de groei van haar ledental en de verspreiding van de organisaties door het in zuilen en klassen verdeelde Nederland. Er was niet enkel sprake van een groei, maar ook van een 'ingroeien'. De drankbestrijdingsverenigingen raakten verstrengeld met allerlei andere organisaties op politiek, maatschappelijk en cultureel terrein. Aan de ene kant waren leidende figuren uit de drankbestrijding actief binnen politieke en sociale organisaties en omgekeerd. Voorbeelden hiervan zijn Slotemaker de Bruine, Ch. Ruys de Beerenbrouck, Goeman Borgesius, Vorrink en vele anderen. Een organisatie als de N.V.A.S.D. besteedde ook een deel van haar energie aan het ondersteunen van acties van verwante organisaties. De N.V.A.S.D. was officieel vertegenwoordigd bij demonstraties voor algemeen kiesrecht, de 1 Mei betogingen etcetera.

Aan de andere kant werd het idee van drankbestrijding of geheelonthouding overgenomen door en gepropageerd binnen verwante organisaties. Een voorbeeld hiervan is de politieke actie voor plaatselijke keuze, waarbij de rol van de S.D.A.P. en de A.R.P. zeer belangrijk was, of de verplichte geheelonthouding binnen de A.J.C.. Ook binnen een deel van de vakbeweging was de drankbestrijding een actiepoint.

Desondanks is de relatie tussen de ontwikkeling van de drankbestrijdingsbeweging en de ontwikkeling van het drankgebruik niet te reduceren tot een oorzaak-gevolg verband. Een dergelijke verklaring zou een groot aantal nader te onderzoeken factoren bij voorbaat uitsluiten. Het

belangrijkste bezwaar is gelegen in het feit dat hiermee niet verklaard wordt, waarom grote delen van de Nederlandse bevolking en tal van organisaties ontvankelijk werden voor de ideeën van de drankbestrijders. Het is op zijn minst opmerkelijk dat de problematisering van het drankgebruik en de mobilisatie van de publieke opinie telkens plaats vond op een moment dat het drankgebruik stagneerde of dalend was. Iets wat ook bij de hedendaagse opleving van het alcoholvraagstuk het geval is. Daarom zal verder onderzoek verricht moeten worden naar de redenen van die ontvankelijkheid.

Voorlopig onderzoek, op basis van cijfers over het plaatselijk jenevergebruik uit de periode 1865-1899, naar de regionale verschillen in hoogte daarvan, toont in ieder geval de invloed van de plaatselijke economische structuur. Daarnaast valt bij bestudering van de richting en het tempo van plaatselijke veranderingen hierin de gelijkenis op met het veranderende geboortepatroon, zoals dat door Hofstee is geconstateerd.²⁵ Het verband tussen de ontwikkeling van het drankgebruik en de door hem gepostuleerde theorie over het modern dynamisch patroon wil ik daarom nog verder uitwerken.

Evenzo verdient de theorie van Elias over het civilisatieproces in verder onderzoek nog de nodige aandacht.²⁶

Pas aan de hand daarvan valt te concluderen in hoeverre de daling van het drankgebruik toe te schrijven is aan de invloed van de drankbestrijding of dat deze beweging zelf mede beïnvloed werd door andere fundamentele veranderingen in de Nederlandse maatschappij.

Noten

1. De titel van dit artikel is ontleend aan de brochure van Dr. Alph. Ariëns, *De Geesel der Eeuw en Het beste Verweermiddel*, Uitgave van het Secretariaat van Sobriëtas, (Maastricht, 1909). Het artikel is onderdeel van het promotieonderzoek naar de geschiedenis van het drankgebruik en de drankbestrijding in Nederland, 1840-1940, dat gefinancierd wordt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.). Dit onderzoek zal medio 1990 worden afgerond.
2. *Multapator's strijd tegen misbruik van sterken drank en openbare dronkenschap. No. 1. Toespraak, gehouden bij de oprichting der Afd. Leeuwarden van Multapator's Bond, op 4 October en van die van Joure, op 6 October 1875*, z.p., z.j., p.9-10.
3. *Verslag van de oprigting en den toestand der N.V.A.S.D., 1845*, p.5.
4. Dr. W. Egeling, *Middelen ter beteugeling van het misbruik van sterken drank*, (Haarlem, 1842) p.1-2.
5. *Verslag van de oprigting...*, p.10-11.
6. idem, p.12-13.
7. idem, p.38.

8. *ibidem*.
9. Dr. G. Brom, *De Nieuwe Kruistocht. Drankweergeschiedenis van Rooms Nederland 1895-1907*, (Helmond, 1909) p.23.
10. Dr. W. Egeling, *Middelen ter beteugeling...*, p.2-15.
11. *12e Verslag van den toestand en de verrigtingen der N.V.A.S.D. 1855*, p.26.
12. *idem*, p.26-27.
13. *30e Jaarverslag der N.V.A.S.D. 1855*, p.3.
14. *Handelingen Tweede Kamer, 1919/1920, Bijlage 301*.
15. *idem*, Memorie van Toelichting.
16. *78e Jaarverslag N.V.A.A.D. 1921*, p.3.
17. *81e Jaarverslag N.V.A.A.D. 1924*, p.7.
18. *Handelingen Tweede Kamer, 1929/1930, Bijlage 18, Nota van wijzigingen*, p.2.
19. *Archief S.D.A.P. (I.I.S.G.)*, Notulen Partijbestuur d.d. 1-2-1930.
20. *82e Jaarverslag N.V.A.A.D. 1925*, p.3.
21. *Jaarverslag van Sobriëtas over 1930*, p.9.
22. *Jaarverslag van Sobrietas over 1936*, p.9.
23. *Archief N.C.A. (I.I.S.G.)*, Notulen van de 103e Algemeene Vergadering van de N.V.A.A.D., 6 Juni 1937, punt 16.
24. *Archief N.C.A.*, Notulen van de 94e Algemeene Vergadering van de N.V.A.A.D., 13 Augustus 1928, punt 25.
25. Prof. dr. E.W. Hofstee, "De groei van de Nederlandse bevolking", in: *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, (Assen, 1961) p.13-84.
26. Elias, N., *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. (Utrecht, 1982) 2 dln.

--- ACADEMISCHE BOEKHANDEL SCHOLTENS B.V. ---

VIER BOEKHANDELS ONDER ÉÉN DAK

WETENSCHAP

alle studierichtingen zowel universitair als h.b.o. niveau o.a. economie,
rechten, informatica

ALGEMEEN

o.a. romans, poëzie, detectives, tijdschriften.

MEDISCH

ook postacademisch, fysiotherapie, verpleegkunde, populair medisch,
alternatief

MODERN ANTIQUARIAAT

elke week verse aanvoer van zéér billijk geprijsde koopjes; let op onze
advertenties.

--- ACADEMISCHE BOEKHANDEL SCHOLTENS B.V. ---

VIER BOEKHANDELS ONDER ÉÉN DAK

AAN DE

GROTE MARKT 43 - 44

IN GRONINGEN

TELEFOON 050 - 139788